

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗДАРДЫН ФИЗИКАЛЫК ЗАКОНДОР БОЮНЧА ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Макалада байыркы кыргыздардын кичи мдцик турмуштагы кездешкен окуялар аркылуу жаратылыш менен байланышта болуп келгендиги, анын негизинде кыргыздар жаратылыштын ар кандай кубулуштарына байкоо жүргүзүп келгендиги, мына ошол байкоолордун негизинде байыркы кыргыздарда физикалык закондор боюнча тицицик калыптангандыгы айтылат.

Дүйнө жүзүнүн башка элдери сыяктуу эле кыргыз элинде да физикалык чондуктарды, өлчөмдөрдү белгилөөсү туюу процесстери, алардын жактарынын жалпылоосу жана практика үчүн маанилүү сын-сыпаты иштелип чыгылган. Түшүнүктөрдүн калыптануусунда чыгармачылык ой жүгүртүү жана активдүүлүк болоору көрүнүп турат, бул түшүнүктөрдү колдонуудагы жетишкендиги канча өлчөмдө объективдүү чындык чагылдырылаарынан болоору шексиз. Түшүнүктүн жардамы менен болуп жаткан нерселер, анын жалпы жактарын бөлүп белгилөө жана изилдөө менен тереңдетилип үйрөтүлөт. Ошого карабастан, жалпы өзү өз өзүнчө, конкреттүүлүк аркылуу гана болгондуктан, өзгөчөлүккө жана өзүнчөлүккө каршы боло албайт. Анткени жалпылык өзүнчө предметтердин спецификасынын сапатынын өзөгүн түзөт.

Байыркы грек жазуучусу Лукиан мындай деп айткан: «Бүтүндү билген, анын бөлүгүн да билет, ал эми бир бөлүгүн гана билген бүтүндү биле албайт.»

Кыргыздар бүт баарын: курчап турган – жерди, асманды, өсүмдүктөрдү, жаныбарларды, сууну, абаны жана башкаларды жаратылыш деп аташкан. Алардын көз карашында жаратылыш болуп келген жана түбөлүккө болот».

Кыргыздардын илимий көз карашка чейинки физикалык көз карашын практикалык билим катары мүнөздөөгө болот. Жаратылышта болуп жаткан ар кандай

нерселерди кыргыздар табияттын кубулушу деп аташкан. Мисалга алсак, аларда кардын эриши, күндүн күркүрөшү, чагылган, жер титирөө, мөндүр түшүү деген түшүнүктөр болгон. Элдер ар түрдүү буюмдардан жасалган нерселер (коргошун, жез, темир), бирдей көлөмдө болсо дагы ар түрдүү өлчөмдө болоорун байкашкан. Күмүштөн шакектерди, ат жабдыктарын жасаган усталар, зергерлер, мергенчилер нерсенин тыгыздыгы жөнүндө жакшы билишкен. Алар жумшак, борпоь, таштай, болоттой деген түшүнүктөрдү колдонушкан.

Илгертен эле кыргыз элинин мергенчилери кышкысын кардын үстүндө жапкактын жардамы менен жүрүшкөн. Күнүмдүк жашоо тажрыйбасынан адамдар киши канча көп аянт жерди ээлесе карга болгон басымдын күчү ошончо аз экенин билишкен. Адамдын таманынын аянтына караганда жапкактын үстүнүн аянты беш эсеге чоь, ошондой эле мергенчи жапкак менен ансыз басканга караганда беш эсе азыраак басат. Мына ушуга байланыштуу, акырында бул түшүнүктөр кыргыздарда басым деген физикалык түшүнүктү алып келген.

Күнүмдүк жашоосунан кылымдар бою жыйналган билимдеринин негизинде кыргыздар мурун белгисиз болгон физикалык закондорду жана аларды практикада колдонууну ачууга алып келишкен. Мисалы, Ысык-Көл аймагында жашаган кыргыздар үйлөп толтурулган карындын жардамы менен кандайдыр бир заттарды алыш үчүн суунун тереь жерине чумкуп киришкен жана дагы тезирээк сүзүш үчүн оордук иретинде бутуна ташты кысып алышкан. Аба жетпей баратканда сүзүп жүргөн адам суунун үстүнө чыга калбастан өзгөчөлөнгөн камеранын ичиндеги аба менен дем алышкан.

Койлорду суунун аркы өйүзүнө айдап чыгууда адамдар мындай кылышкан: чаначты абага толтуруп, башкача айтканда, ал турсук деп аталат, эки жигит ийиндерине аба толтурулган чаначты илип, сууда туруп бир короо койду суунун аркы өйүзүнө өткөрүшкөн. Турсуктун жардамы менен шаркыраган суулардан да өтө алууга болгон. Андижан көтөрүлүшүнүн катышуучуларын издөөгө катышкан Пишпек уездинин начальнигинин жардамчысы 1896-жылы 30-майда өзүнүн рапортунда жазган: «Кыргыздар шаркыраган Нарын суусунан чаначтар менен өзүлөрүн аттын куйругуна байлап, ал эми кийимдерин башка чаначка байлап өтүшүүдө».

Республиканын түштүгүндө азыркы учурда да шар аккан суулардан териге аба толтурулган өзүлөрү жасаган сал аркылуу аркы өйүздөргө өтүшүүдө. Мындай өздөрү жасаган кайыктар менен түштүк кыргыздары илгертен эле адамдарды жана жүктөрдү тоо сууларынан алып өтүүдө, ал эми аларды жасоо жашыруун сыры муундан-муунга берилет. Салды жасоо үчүн терини абдан этияттык менен жырып албай сыйрып алышат. Мындан соь аны 10 кг туз менен туздашат. Анан моюн жагын, алдыгкы бут жагын жана арткы бир бут жагын байлашат. Ал эми абаны болсо эчкинин терисинен жасалган жүн менен калган арткы буттары жагынан толтуруп, ал жагын да бууйт. Бир сал 4, 6, 8 териден турат. Сал канча териден жасалса ошончо жүк көтөрүмү жакшы болот, ал эми тери канча жука болсо ошончо чыдамдуу болот. Жакшы тери 2 жылга чейин кызмат кылат. Терилер үйлөнүп аба толтурулгандан кийин аларды эки катарга коюп, үстүнө решётка коюп кузов жасап, аларга бекем кылып дагы үйлөтүлгөн терини байлашат. Кузовду болсо ийилчээк, бышык талдан жасашат. Мына ушундан кийин сал даяр болот. Салды айдаган адам анын четине отуруп кичинекей, узун саптуу күрөк менен айдашат. Чыгдап, катуу үйлөтүлгөн терилер сууда жеьил жүрүшөт жана капысынан келген тоскоолдуктарды жеьил амортизациялайт. Бул аба толтурулган терилер арзан турушат жана эч кандай түйшүктү талап кылбайт, бирок 10 күн сайын тери ажырап кетпес үчүн аны туздап туруу зарыл.

Чоь-Алай аймагында шар агуучу Кызыл-Сууда туруктуу жашоочулары: кыргыздар, тажиктер ушул күнгө чейин жүктөрдү 200 км чейин алып өтүүгө өзүлөрү жасаган салдарды колдонушат.

Бул көрсөтүлгөн фактылар көп жылдык практика катары суудан ары-бери алып өтүү суунун көлөмү жана салдын жүк көтөрүүсүнө жараша тургузулгандыгын, башкача айтканда, Архимед күчүн практика жүзүндө колдонулгандыгын көрсөтөт. Күч жөнүндө

биринчи түшүнүктөр колдун жана буттун булчуу дарынын чыңалышы менен байланышты. Күчтүү жана чабал деген сөз менен эл бир телонун экинчи телого болгон кыймыл аракетин мүнөздөмө беришкен. Мисалы, жаанын жебеге болгон аракети. Күчтүн дагы бир ал деген түшүнүгү болгон, ооруган же болбосо карыган адам алым жок деп арызданышкан.

Күнүмдүк жашоодо кыргыздар көпчүлүк учурда серпилгич күч менен да кезигишкен. Мисалы, жаанын жебесин тартууда же боз үйдүн түндүгүн жасоодо.

Кыргыздар катуу, жумшак, сүлкүлдөө, солкулдак деген түшүнүктөрдү колдонушкан. Мисалы, алар солкулдак чыбык, сүлкүлдөп басат деп айтышкан. Мергенчилер айтышкан: «Жааны канчалык күчтүү тартса, огу ошончо алыска учат».

Элдер өзүлөрүнүн практикасынан катуу чаап бараткан атты дароо токтотууга болбостугун билишкен. Ат таптаган саяпкерлер ат чабышка түшөөрдүн астында 9-11 жаштагы ат чапчу баланы марага жеткенде аттын оозун дароо тартпа, башынан алыс учасы дешкен. Бул айтылган сөз кыргыздардын инерция күчүнүн бар экенин билгендигине күбө боло алат.

Күч деген түшүнүктү кыргыздар жумуш деген түшүнүк менен байланыштырышкан. «Жаш келсе ишке, кары келсе ашка» деген сөз элде айтылган. Бул жерде адамдын күчүн кыргыздар кубаттуулук деген түшүнүк менен айтышат. Карылар жаштарга алдуусу, кубаттусу, сен менден күчтүүрөөксү деп кандайдыр бир жумушту бүтүрүшүүгө жардам берүүнү сурашкан.

Кышкысын калы кар жааганда, жол жок болуп калганда малчылар аттардын күчүн, кубаттуулугун колдонушкан. Кар белчеден түшүптүр, тору айгыр менен күрткүнү бузуп, жол салыш керек деп айтышкан. Кар жаагандан кийин эркектердин бирөө күчтүү атты минип алып боз үйдөн боз үйгө, же боз үйдөн сууну көздөй жол салышкан.

Бизге белгилүү болгондой, миңдеген жылдар бою адамдар аккан суунун энергиясын ар кандай максатта колдонуп келишкен. Көпчүлүк учурда кыргыздар аккан суунун күчүн жыгач барабанды тегеретүүгө колдонушкан. Дыйкандар өзөндөргө суу тегирмендерди курушкан.

Араб географы Аль-Идриси XII кылымда эле кыргыздар жөнүндө жазган «булардын өзөнүндө күрүчтү, буудайды унга айландырып майдалоочу тегирмени бар, алардан нан бышырып жешет. Булар ошону менен тамактанышат». Кыргыздар мындан да татаал тетиктерди жасаганды билишкен. Жубаз деген ар кандай дандардан, опийимдин уругунан сыгып май чыгаруучу тетик жасашкан. Тегирмен же май сыккан пресс тетиктерин жасаганга карабастан өзүлөрүнүн техникалык ой жүгүртүүсүнүн өсүүсү күчтүү деп эсептелбейт, себеби жергиликтүү жашоочулар мурун калыптанып калган традицияларга, мурунку тажрыйбаларга таянышкан. Өзүлөрүнүн техникалык ой жүгүртүүсүнөн айырмаланып калыптанып калган традициялар жана тажрыйбалар чектелген, кенен эмес мазмунда болушат, белгилүү бир сферадан башка жактарга колдонуу пайдасыз экендигине алып келет. Техникалык билим, инженердик ой жүгүтүү ар түрдүү жана жаңы маселелерди чечүүдө колдонулуусу мүнөздөлөт.

Кыргыздарда абалтадан эле оор, салмактуу, жеңил, жепжеңил деген терминдер болуп келген. Өз ишин билген саяпкер чечүүчү ат чабышта өзүнүн шартын койгон: Атты жеңил балага чаптырыш керек. Өзөдөргө көпүрө курууда же капчыгайларда солкулдак көпүрөлөрдү курууда кыргыздар оордук күчүнүн бир экенине ынанышкан. Ошол эле убакта элдер көпүрөнүн түбөлүктүүлүгү, сапаттуулугу аллага курмандыкка чалуудан, кудайга жалынуудан болот деп эсептешкен. Алар суунун башы Сулаймандан көчмөн калкка боор оорусун, аларга эч кандай коркунучтарды алып келбөөсүн, көпүрөлөрдү сел алып кетпөөсүн суранышкан. Бул элдик фольклордо чагылдырылган :

Ай туяктан арнашып
Ак боз бээ тандап союшуп:
Абыдан этке тоюшуп
Көпүрө салып көпчүлүк

Элдер келген аккан суу.

Илгерки кыргыздар сүрүлүү күчү жөнүндө да даректер болушкан. Малды айдап өткөн жолдогу муздуу жерде оттун күлүн, кумду, топуракты чачышкан, кээ бирде терилерди салышкан. Бул билимди аскаларга, муздуу тоолорго олжо издеп чыккан мергенчилер да билишкен. Алар көбүнчө буттарына темир туяк же болбосо темир чокойлорду кийишкен.

Илгерки кыргыздарда шынаа, балта, бычак, буурусун деген түшүүктөр болгон. Буурусунду катуу жыгачтан жасашкан. Абалтадан эле: Чыкпаган шынааны өзүндөй шынаа менен ургулап чыгар деген сөз болгон. Ийин илгич узун болсо, эки чака сууну жебил көтөрөсү.

Мергенчилер курал катары салмоорду колдонушкан. Алар телонун кыймылы деген физикалык законду билишкен эмес, а бирок салмоордон учкан таштын ылдамдыгы анын баштапкы ылдамдыгынын көлөмүнө жараша болоорун элестете алышкан. 12 жаштагы жана андан улуураак балдар салмоорго таш салып атуунун жардамы менен тарууга, буудайга, арпага конгон таранчыларды чочутушкан.

Баштапкы практикалык билимдин элементтери эмгек жана мергенчилик куралдарын билгичтик менен жасап чыгаруусу жана аны колдоно билүүсү менен дайыма айкалышат.

Комузда ойноо жана селкинчекти тебүү менен кыргыздар титирөө жана термелүү эмне экенин түшүнүшкөн. Суунун үстүндөгү толкунду көрүү менен адамдар: «көл толкуду» деп айтышкан. Көп жолу элдер тыптынч, күзгүдөй болуп жаткан суунун үстүнө ташты ыргытканда тегерек толкундардын пайда болоорун байкашкан. Башкача айтканда, толкундар жөнүндө түшүнүк элдерде жаратылышта болуп өткөн процесстерди байкоодо пайда болгон. Бүгүнкү күндө биз физикадан белгилүү болгондой бир чөйрөдө толкундардын термелүүсүнүн таралышы толкундардын кыймылын алып келишин билебиз, туруктуу абалынан көлөмдүү алыстыкка четтөө-амплитуда термелүүсү, ал эми мурунку термелүүнү кандайдыр бир убакыттын ичинде толугу кайталоосу арт-артынан термелүү деп аталат.

Бири-бири менен баарлашуу үчүн сүйлөшүү керек экенин жана ал добуштардан тураарын элдер билишкен. Бир адамдын үнү экинчи адамдыкынан, бир сөз экинчи сөздөн айырмаланат, адамдар кубанычты, кайгырууну, ачуланууну адамдын үнүнөн билишет. Элдердин арасында адамдын кулк мүнөзүн, тагдырын сүйлөгөн сөзүнөн билинери жөнүндө макал-лакаптар бар. Мисалы, күлүп сүйлөгөндөн түүүл, жоон үндүү аялдан түүүл.

Элдер мылтыктан атылган үндү, жасалма ок дарынын жарылгандагы үнүн бийик зоолордон таштардын кулагандагы үнүн, чагылгандын үнүн гана байкабастан, ар кандай улуттардын музыкалык аспабынан чыккан үндөрдү да айырмалап уга алышкан. Мисалы; кыл кыяктын, эки кылдуу скрипкага окшогон кыяктын, комуздун, темир комуздун, чымылдыктын, сыбызгынын, сурнайдын үндөрүн айырмалап биле алышкан.

Илгерки кыргыздарга үндүн бийиктиги деген түшүнүк белгилүү болгон, анан дагы бир эле бийиктиктеги үндүн дабыштары ар түрдүү акындар, ырчылар аткарганда бири-биринен айырмаланып тураарын байкашкан, алардын аткарышынын сапатына жараша жумшак үн, ичке үн, чабырык үн, жоон үн болуп бөлүнгөн, мисалы, кыздын сыбызгыдай ичке үнү, чыйылдак үн, катуу чыккан үн, өтө бийик чыккан үн. Кыргыздар добуш, үн жер аркылуу берилээрин билишкен. Бул жөнүндө, мисалы, «Эр Төштүк» эпосунда айтылат. Анын каарманынын бири жер тыгшаар Маамыт ал үндөрдү жер тыгшоо менен угуп, анын мүнөзүнө жараша болуп жаткан окуяны биле алат.

Күн чыгыш менен күн батыш

Элине кабар угулса

Азыр айтып берүүгө.

Илгерки кыргыздар шартка байланыштуу бир эле нерсе катуу, суюк, буу түрүндө болоорун байкашкан. Көпчүлүк учурда алар муз, суу, суунун буусу деген түшүнүктөрдү

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

колдонушкан. Абалтадан алар жаратылышта заттардын абалынын өзгөрүшүнө байкоо жүргүзүшкөн: көлдүн, өзөндөрдүн үстү бууланаарын, ал эми суунун буусу муздаганда шүүдүрүм болоорун, карды, туманды байкашкан. Жылдан жылга алар тоолуу жерлерде кышкысын өзөндөр, көлдөр толугу менен тоюорун көрүшкөн. Суюктуктун бууланып кетүү үчүн кыргыздарда буулануу деген термин болгон. (элдер жаандан кийин көлчүктөр бууланып кетээрин көрүшкөн). Кайноо болсо элдерге алар качан отко тамак жасоону үйрөнгөндөн баштап белгилүү. Нерсенин суюктугунун сапатын тунук, көк, кашка, ылай, кою, суюк деп ажырата билишкен.

Жаратылыш кубулушу болгон жаандан кийинки чыккан жебелерди кыргыздар көк желе же Асан-Үсөн, көпчүлүк учурда жез кемпирдин желеги деген терминдер менен аташкан. Жебенин өйдөрүн алар кызыл, кызгылт сары, кээ бирде курумшу сары, сары, жашыл, көгүлтүр, көк деп бөлүшкөн. Албетте, күндүзү жарык татаал түзүлүштө экенин кыргыздар билишкен эмес. Алар үчүн асманда пайда болгон жебе жез кемпирдин желеги дешкен, бирок ошол эле учурда эгерде жебе асмандын жарымында болсо жаан жаары, ал эми булут жок жагында пайда болсо күн тиерин байкашкан.

Күнүмдүк жашоодо болсо, жогоруда айтылган өйдөрдөн сырткары кара, боз, чымгый кара, жашыл сымал жана башка өйдөрдү айырмалашкан. Үй жаныбарларынын өйдөрүн айырмалоодо алар кара айгыр, боз айгыр, көк кызыл, кара кызыл, сары кызыл, ак кызыл, буурул, кызыл ооз, чымгый кара деп аташкан.

Мына ушунун натыйжасында, көчмөн кыргыздардын жашоо мүнөзү алардын жаратылышка байкоо жүргүзүүсүн, жаратылыш кубулуштарынын объектилеринин сапаты жөнүндө түшүнүктөрдү жана аларды күнүмдүк практикада колдонууну билүүнүн калыптанышынын өнүгүүсүнө шарт түзгөн. Бул көз караштар, ой жүгүртүүлөр тандалма мүнөздө болушкан, ал эми алардын системалаштыруусу али да болсо баштапкы абалында болгон. Жалпысынан алганда кыргыздардын жаратылыш объектилеринин физикалык касиети жөнүндө көз карашынын, ой жүгүртүүсүнүн натыйжасы алардын практикалык жашоо шартына жана пайда болгон ар кандай башка шарттарды чечүүгө жетиштүү болгон.

Адабияттар:

1. Тоголок Молдо. Эки томдук жыйнак. Т.1. - Фрунзе 1970. - 236 б.
2. Эр Төштүк. – Фрунзе, 1969. – 240 б.
3. Манас. – Фрунзе, 1980. – 390 с.
4. Байбосунов А. Донаучные представления кыргызов о природе. – Фрунзе, 1990.
5. Айтмамбетов Д.А. Культура кыргызского народа во второй половине 19 в. и начале 20 в. – Фрунзе, 1967.
6. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.,1971.